

UDK: 930.85(575.1)

Karomatillo KURBANOV,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti tayanch doktoranti

E-mail: karomatullokurbonov1986@gmail.com

Termiz davlat universiteti dotsenti, PhD D.Yangiboyeva taqrizi asosida

THE PROBLEM OF SLAVERY IN THE EMIRATE OF BUKHARA IN THE RESEARCHES OF SADRIDDIN AINI AND TURGUN FAYZIEV

Annotation

This article analyzes slave relations in the Bukhara Emirate based on the works of Sadriiddin Aini and Turgun Fayziev. Based on the work of Sadriiddin Aini "Slaves" and the study of Turgun Fayziev "Slave Trade in the Bukhara Khanate", historical facts are revealed, and a comparative study of the approaches, methodology and analytical methods of the two authors is carried out.

Key words: slave, maid, slave owner, master, feudal lord, Sadriiddin Aini, Turgun Fayziev, Bukhara Emirate, historical analysis.

ПРОБЛЕМА РАБСТВА В БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ В ИССЛЕДОВАНИЯХ САДРИДДИНА АЙНИ И ТУРГУНА ФАЙЗИЕВА

Аннотация

В данной статье анализируются рабовладельческие отношения в Бухарском эмирате на основе произведений Садриддина Айни и Тургуна Файзиева. На основе труда Садриддина Айни «Рабы» и исследования Тургуна Файзиева «Невольнический торг в Бухарском ханстве» раскрываются исторические факты, а также проводится сравнительное изучение подходов, методологии и аналитических методов двух авторов.

Ключевые слова: раб, служанка, рабовладелец, господин, феодал, Садриддин Айни, Тургун Файзиев, Бухарский эмират, исторический анализ.

BUXORO AMIRLIGIDA QULCHILIK MASALASI SADRIDDIN AINIY VA TURG'UN FAYZIYEV TALQINIDA

Annotatsiya

Usbu maqolada Sadriiddin Ainiy va Turg'un Fayziyev asarlari asosida Buxoro amirligidagi qulchilik munosabatlari tahlil qilinadi. Sadriiddin Ainiyning "Qullar" asari hamda Turg'un Fayziyevning "Buxoro xonligida qul savdosi" nomli tadqiqoti asosida tarixiy haqiqatlar ochib beriladi, shuningdek, ikki muallifning yondashuvi, metodologiyasi va tahlil usullari qiyosiy o'rganiladi.

Kalit so'z: qul, cho'ri, quldor, xo'jayin, feodal, Sadriiddin Ainiy, Turg'un Fayziyev, Buxoro amirligi, tarixiy tahlil

Kirish. O'zbekiston tarixshunosligida Buxoro amirligidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, xususan qulchilik tizimi alohida o'rinni egallaydi. Mustaqillik yillarida ushbu mavzuga yangicha yondashuvlar paydo bo'lib, tarixiy adolatni tiklash va faktlarga asoslangan tahlil qilish zaruriyati vujudga keldi. Shu nuqtai nazardan, Sadriiddin Ainiy (1878-1954) va Turg'un Fayziyev (1926-2003) ning Buxorodagi qulchilikka oid qarashlari alohida o'rganishni talab etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Buxoro amirligi ijtimoiy tabaqalari, jumladan qullar bilan bog'liq munosabatlar tarixini ilmiy tahlil etishda o'zimizning mahalliy manbalar va arxiv hujjarlariga murojaat etamiz. Masalan, Muhammad Mirolim Buxoriyning "Fathnomayi sultoniy"[1], Mirzo Shams Buxoriyning "Bayoni ba'zi havodisoti Buxoro, Xo'qand va Qoshqar"[2], Ahmad Donishning "Mang'it xonadoni tarixining muxtasar tarixi risolasi"[3], Mirzo Abdulazim Somiyning "Tarixi salotini mang'itiya"[4], Mirzo Salimbekning "Tarixi Salimiy"[5], Sadriiddin Ainiyning

"Tarixi amironi mang'itai Buxoro" [6] va "Qullar"[7] hamda Tur'un Fayziyevning "Buxoro xonligida qul savdosi"[8] kabi manbalar mavzuni yoritishda qimmatli ahamiyatga ega.

Buxoro amirligidagi qulchilik munosabatlari tarixini o'rganishda biz XIX asr boshlaridan XX asrning boshlarigacha bo'lgan davrda amirlikka tashrif buyurgan rus va ingliz elchlari, tatqiqotchilari, harbiy amaldorlar va sayyohlar tomonidan o'rganilgan jihatlariga e'tibor qaratamiz. 1820 yillarda amirlikka tashrif buyurgan E.Eversman[9] hamda Ye. Meyendorf [10], N.Xanikov [11] o'z hisobotlarida Buxorodagi qullar haqida ma'lumot keltirgan. Ye.Meyendorf Buxoroda asirga tushib qul bo'lgan rusning suvsizlik muammosi va rishta degan kasallikdan aziyat chekkanligi haqidagi suhbatini o'zining xotiralarida yozib qoldirgan.

A.Berns, A.Vamberi, Yu.Skayler amirlikdagi qullar hayotini turli ko'rinishda kuzatganlar va mushohada etganlar. A. Vamberi Buxoro feodal

jamiyatida katta yer egalari qishloq xo'jaligi ishlarida qullarni ko'proq jalb qilganliklarini bayon etadi[12]. Amir Nasrulloning iltifotidan bahramand bo'lgan Hakimbiy qushbegi nafaqat zeb-ziynat buyumlari-yu chorva mollari balki minglab qullarga ega ekanligini ham ma'lumot sifatida keltiradi [13]. Yujen Skayler Buxoro amirligida qulga aylantirilgan Jovani Orlando ismli italiyaning qismati haqida va Buxoroning qul bozorlarida qirg'iz, eronlik va turkmanlar qullarni yetkazib berishi haqida marumot beradi [14].

Buxoro amirligida qulchilik munosabatlari tarixini o'rganishda M.A.Terentyev, A.A.Bobrinskiy, A.A.Semyonov, A.S.Andreyev, A.M.Belinskiy, P.P.Ivanov, B.B. Iskandarov, M.A.Abdurahimov, B.Ismailova, F.D.Tadjiyeva, G.B.Normurodovlarning tadqiqotlarini yuqori baholash mumkin. Mavzuni qisman qanoatlantiradigan xorijiy va mahalliy tadqiqotlarni ko'plab misol keltirish mumkin. Masalan, Xolid Adib, Anke fon Kyugelgen, Kimura Satoru, N.P. Mahkamova, T.G. To'xtametov, Sh.X. Vohidov, R.E. Xoliqova, Q.K. Rajabov, D.M. Jamolova va boshqalar.

Buxoro amirligi qulchilik munosabatlari mavzusini qiyosiy nuqtai nazardan tahlil qilishda N.V.Veselovskiy [15], S.V. Jukovskiy[16], A.S. Morozova [17], F.J. Tadjiyeva [18]larning tadqiqotlari katta ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi: Maqola umum qabul qilingan tarixiy metodlar – tarixiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, xronologik tahlil, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan.

Tahlil va natijalar. Sadridin Ayniy hayoti va ijodi Buxoro amirligining oxirgi yillariga to'g'ri keladi. Uning shaxsiy hayoti ham qullar hayotidan qolishmaydigan holatda bo'lgan. Ayniqsa, amirlik Rossiya vasalliga aylangach, mamlakatdagi iqtisodiy-ijtimoiy hayot avvalgi holatidan deyarli farq qilmadi, hamon og'ir sharoit saqlanib qolgan edi. 1889-yilda Buxoroda tarqalgan vabo tufayli Sadridin 12 yoshida ota-onasidan ayrilib, voyaga yetmagan ukalarining ta'minoti uning zimmasiga tushgan. Ota-onasini dafn qilish uchun olingan qarz, ocharchilik va doimiy mehnat Ayniy hayotining ajralmas qismiga aylangan. U o'z esdaliklarida o'sha davrni shunday tasvirlaydi: “Menda faqat juda eskirgan bitta (yamoqdan bo'sh joyi qolmagan) chapon va bitta (karbosdan qilingan) ko'ylak-lozim bor edi. Men ko'ylak va lozimimni yuvib otxonada qoldirdim to quriguncha. Oyog'imdagi bulg'or kovushim butkul yirtiq edi. Loy va qorda majbur yurardim”[19]. Bejiz u dastlabki ijodida “Sifliy”, “Muhtojiy”, “Jununiy” kabi taxalluslardan foydalangan emas [20]. Bu og'ir sharoitlar uning dunyoqarashini shakllantirgan va ijtimoiy tengsizlikka qarshi baralla ovoz ko'targan ijodkorga aylantirgan.

Buxoro amirligining so'nggi yillaridagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy muhitni Ayniy o'z asarlarida real rasvirlagan. U mamlakat boshiga yaqinlashayotgan inqilobiy jarayonlar fonida amirlikdagi ijtimoiy tabaqalar, xususan qullar, beva-bechoralar, yetimlar, chorakorlar hayotini ochib beradi. “Buxoro jallodlari”, “Odina”, “Doxunda”, “Qullar”, “Qul bobo yoki ikki ozod”, “Ta'rix amironi mang'it'iyai Buxoro”, “Buxoro inqilobi tarixi” singari asarlarda ushbu mavzular markaziy o'rinni egallaydi. Ayniy “Ta'rix amironi mang'it'iyai Buxoro” asarida Qutliboyning sadoqatli quli, Marv hokimining o'g'li qul sifatida Buxoroga keltirilgani, Poyiostona saroyidagi qul bozorlari haqidagi muhim tarixiy ma'lumotlarni keltiradi [6].

Ayniyning “Qullar” asari dastlab “Qulbobo” nomi bilan 1934 yilda chop etilgan bo'lib, unda musibat girdobida qolgan ijtimoiy qatlamlar, ayniqsa qullarning ayanchli taqdiri mahorat bilan yoritilgan. Asarda Afg'onistondagi siyosiy beqarorlik ortidan Hirotidan odamlarni o'g'irlab keltirilib, Buxoroda sotilishi haqida ham batafsil tasvirlab berilgan[21; 22]. Qari qulfurushning quyidagi so'zlari buni yaqqol ko'rsatadi: “...Eshitishimcha, keyingi kunlarda Afg'oniston shuluqlangan (tartibsizlik avj olgan). Temirshoh o'g'illari - Shohizamon va Shohmahmud oralarida bo'layotgan janjallar mamlakat chegaralarini egasiz qoldirgan, jumladan, Hirot tomonlari ham ilg'ordan bo'shagan. Mana shu yoqlarga bir oqin yasab toleni sinash kerak” [7].

Asarda shuningdek, qulga aylantirilgan insonlar og'ir jazolar orqali bo'ysundirilgan, ularning insoniy huquqlari butunlay poymol qilinganligi keng yoritilgan. Ayniyning ushbu yozganlari tarixiy haqiqatga asoslangan bo'lib, Buxoro jamiyatidagi real voqelikni aks ettiradi. O'sha davrdagi hayotini o'zida mujassam etgan va juda ham muvofiq keladigan Bedilning quyidagi g'azalida in'ikosini ko'radi:

Daleli korvoni ashkam ohi sardro monam,
Asarparvardi dog'am harfi sohibdardro monam.
Rafiqi vahshati man g'ayri dog'i dil nameboshad,
Dar in g'urbatsaro xurshedi tanhogardro monam...[23]

(Mazmuni: Ko'z yoshim karvonining yo'lboshchisi mening oh-zorimdir,

Yuragimdagi dog' izlari o'z so'zlarimning mulkidir,

Do'stimning vahimasi men uchun begona emas,
Bu g'urbat uyida yolg'iz quyoshdek yonaman).

Turg'un Fayziyevning bolalik va o'smirlik yillari O'rta Osiyo tarixining murakkab va keskin o'zgarishlarga boy davriga to'g'ri keladi. Birinchi jahon urushi, 1916-yilgi Jizzax qo'zg'oloni, 1917-1923-yillardagi ocharchilik yillarida boshlangan sinovli hayoti ikkinchi jahon arafasidagi siyosiy beqarorlik davrida davom etdi. Sovet tuzumining shakllanishi, bolsheviklar hokimiyatining o'rnatilishi, istiqlochlilik harakatlarining qurolli to'qnashuvlarga aylanishi, kollektivlashtirish va quloqlashtirish siyosatining kuchayishi, “katta terror” yillaridagi qatag'on siyosati – bularning barchasi o'sha davr ziyolilari hayotiga bevosita ta'sir ko'rsatdi[24].

Ana shunday tarixiy sharoitda voyaga yetgan T.Fayziyev jamiyatdagi ziddiyatlarni chuqur his etgan va ularni tahlil etish orqali tarixiy haqiqatni yoritishga harakat qilgan. U jamiyatdagi muammolarni nafaqat hozirgi holati, balki tarixiy ildizlari orqali ham anglash va yoritish lozim, degan qarashni ilgari surgan. Shu sababdan ham u o'z tadqiqotlarida Buxoro amirligidagi qulchilik tizimining tarixiy asoslarini chuqur o'rgangan.

Sharqshunos olim T.Fayziyevning “Buxoro xonligida qul savdosi” va “Buxoro feodal jamiyatida qullardan foydalanishga doir hujjatlar” nomli asarlari Buxoro amirligida qulchilik munosabatlarini o'rganishda muhim manba sifatida xizmat qiladi. Xususan, “Buxoro xonligida qul savdosi” asarida Eron, Afg'oniston, qozoq, qalmoq va rus yerlaridan o'g'irlab keltirilgan qullar va cho'rilar Buxoro bozorlarida sotilganligi qayd etiladi. Ular orasida eroniy, kurd, qalmoq, jamshid, hazora, afg'on, hind, turk, rus, arab, mo'g'ul kabi millatlar vakillari ham mavjud bo'lgan [8].

Buxorodagi asosiy qul bozorlari poytaxt bilan bir qatorda Qorako'l, Qarshi, Chorjo'y, Vardanze, Vobkent va

G'ijduvon shaharlarida joylashgan edi. Qullarning narxlar ularning yoshi, sog'ligi, mehnatga layoqatiga hamda "qo'lga tushishida sarflangan xarajat"larga qarab belgilanardi. Masalan, Armeni Vamberi ma'lumotlariga ko'ra, 10-15 yoshli qullar 35 tillo, 15-25 yoshli qullar 45-50 tillo, 25-40 yoshli qullar 60-80 tilloga baholangan. Cho'rilar esa yosh ulg'aygan sari narxlar kamaygan: 10-15 yoshli cho'ri – 70-80 tillo, 15-25 yoshli cho'ri – 50-60 tillo, 25-40 yoshli cho'ri – 30-40 tillo atrofida bo'lgan[8].

T. Fayziyev o'z asarlarida Buxoro amirligida qullar turli ijtimoiy guruhlariga mansub bo'lgan yuqori tabaqalar tomonidan ekspluatatsiya qilinganini ta'kidlaydi. Ayniqsa, u qullarning turli toifalari va ularning huquqiy maqomiga alohida e'tibor qaratadi. Bozordan tillo evaziga sotib olingan qullar "zarxarid" deb yuritilgan, nikoh asosida tug'ilgan qullar "qin", "xonazod", "xolis qul" yoki "qulbachcha" deb atalgan. O'zini o'z puli bilan "sotib olgan" - ozod qilgan qul "mukotab", xo'jayin vafotidan so'ng ozod etilgan qul "mudabbar", xo'jayin o'zi uchun tanlagan cho'ri "istilod", cho'ri orqali bola tug'ilgan holatda esa "ummvalad" deb nomlangan. Ba'zi hollarda shartli ozodlik holatlari ham mavjud bo'lgan.

T. Fayziyevning "Buxoro feodal jamiyatida qullardan foydalanishga doir hujjatlar" asari uning avvalgi kitobining boyitilgan va to'ldirilgan variantidir. Unda qullarni sotib olish va sotish shartlari, ularning ozod qilinishi tartiblari, shuningdek, huquqiy va iqtisodiy munosabatlar tizimi yanada kengroq va hujjatlar asosida yoritiladi. Ko'pgina qullar to'lov evaziga ozod qilingan bo'lsa-da, oz miqdordagi qullar yillar davomidagi halol va tinimsiz mehnati evaziga ozod qilingan [25]. Muallif nafaqat faktlarni taqdim etgan, balki ularni chuqur tahlil qilib, Buxoro jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy asoslarini yoritishga erishgan.

S.Ayniy va T. Fayziyev Buxoro amirligida mavjud bo'lgan qulchilik tizimini har biri o'z uslubi, ilmiy asoslari va zamonaviy talqini orqali yoritgan. Har ikki muallif o'z qarashlari orqali tarixiy haqiqatni yuzaga chiqarishga intilgan. Ularning qulchilik jarayonlari haqida bildirgan munosabatlarida tarixiy voqelikni haqqoniy tasvir etish, eng avvalo, zamonning muhim masalalariga diqqatni qaratish, Buxoro feodal jamiyatini qattiq tanqid qilish hamda amirlikdagi mavjud illatlarni fosh etish kabi xususiyatlar bayon etiladi. Har ikkala tarixchining Buxoro amirligidagi qulchilik munosabatlari haqidagi qarashlarida umumiylik va farqni ko'rish mumkin. Har ikkisi ham Buxoro amirligidagi qulchilik munosabatlarini ochib berishda tarixiy faktlarga tayanadi, bu tizimning mohiyati va oqibatlarini yoritishga intiladi. Shuningdek, Buxorodagi eng asosiy va katta qul bozori Poyiostona saroyi ekanligi ham ikki olim tomonidan aytilgan. Qullar orasida eng ko'p uchraydigan Nekqadam ismli qul (aynan bitta qulni nazarda tutmagan, boshqa alohida qul) hayoti bayon etilgan.

Farq qiluvchi jihatlarida esa, T. Fayziyev o'zining "Buxoro xonligida qul savdosi" kitobida qul mehnati amalda amirlikning oxirgi davrigacha davom etganligini ta'kidlasa[8], S. Ayniy esa, O'zbekiston SSRning tashkil topgan ilk yillarida qullar bo'lganligini isbotlashga harakat qilgan[26]. S.Ayniy qullarni jazolash masalasini ijtimoiy va madaniy nuqtai nazardan tahlil etar ekan, qullarni diniy bid'at va shar'iy hiylalar orqali "ongini boshqarish"[26], so'z orqali bosim o'tkazish, uyqu va ovqatlanish tartibi va me'yoring inson salomatlik talablariga mutlaqo javob bermaslik kabi holatlarni o'zining "Qullar", "Esdaliklar" va boshqa asarlarida keltiradi. T. Fayziyev esa, qulchilik

munosabatlarini ko'proq siyosiy va iqtisodiy hayot bilan bog'lashga harakat qilib, juda qattiq jismoniy taz'iqlar qullar qochib ketishi oldi olinadigan eng asosiy omil deb qaralib, insonlarning haq-huquqlari o'ta shavqatsizlarcha poymol bo'lganligi haqida ma'lumot beradi. Shuningdek, bozorlarda narxlar bir maromda saqlanmaganligi bois, qullarning narxi ham o'zgarib turganligi, qul kuchidan faqat katta mulk egalari foydalanilganligi kabi ma'lumotlarni keltirishlari bilan T.Fayziyevning qarashlari ba'zida Sadriddin Ayniyning mulohazalaridan ajralib turadi. Buxoro bozoridagi qul oldi-sotdi savdosi tartibi, xarakteri jihatidan "Qobusnoma"da ko'rsatilgan "qo'llanma"ga asosanib olib borilganligiga alohida urg'u beradi[8:22]. Yana bir muhim farq qiluvchi jihat Ayniy tarixiy haqiqatni badiiy-publitsistik uslubda, shaxsiy kuzatuv va hayotiy tajriba asosida mulohaza yuritgan bo'lsa, T. Fayziyev esa tarixchi olim sifatida an'anaviy ilmiy metodologiyaga amal qiladi. Ayniy qullikni insoniy fojia sifatida, dramatik obrazlar orqali ochib bergan. Uning asarlarida ko'proq ijtimoiy tanqid, insonparvarlik, adolatga chaqiruv aks etadi. T. Fayziyev asarlarida esa arxiv hujjatlari, statistik ma'lumotlar, konkret tarixiy faktlar asos qilib olingan. T. Fayziyev yondashuvi hissiyotdan xoli, obyektiv va manbaviy dalillarga asoslangan. U ijtimoiy-siyosiy tuzum, iqtisodiy omillar va huquqiy normalarni tahlil qiladi.

Shunday qilib, Ayniyning qarashi adabiy-badiiy va insoniy dramani yoritishga xizmat qilsa, T. Fayziyev yondashuvi tarixiy-iqtisodiy tahlilga qaratilgan. Ularning qarashlari metodologik jihatdan turlicha bo'lsa-da, bir-birini to'ldirib boradi va Buxoro amirligidagi qulchilik tizimini to'liq tahlil qilish imkonini beradi.

Bugungi globallashuv sharoitida, ayniqsa, turli siyosiy manfaatlar to'qnashuvi kuchayib borayotgan bir paytda insonlardan mafkuraviy va iqtisodiy vosita sifatida foydalanish holatlari tobora kengayib bormoqda. Xususan, ayrim guruhlar tomonidan "ishga taklif qilish" niqobi ostida xorijga olib chiqilayotgan insonlarning ekspluatatsiya qilinishi, odam savdosi hamda mehnat muhojirlari orasida huquqsizlik va beqarorlik holatlari ko'paymoqda.

Shu nuqtai nazardan, tarixiy saboqlarga murojaat qilish, yosh avlodda mafkuraviy immunitetni shakllantirish, fuqarolik hissini tarbiyalash va ma'rifat vositasida jaholatga qarshi kurashishni targ'ib etish davr talabi bo'lib bormoqda. Ayniqsa, Buxoro amirligida mavjud bo'lgan qulchilik tizimining mohiyatini chuqur o'rganish, ma'lum bir toifadagi insonlarning boshqalarni ekspluatatsiya qilish mexanizmlarini ochib berish orqali zamonaviy xavf-xatarlarga qarshi samarali g'oyaviy chora-tadbirlarni ishlab chiqish mumkin.

Binobarin, tarixda qulдор va qul o'rtasidagi munosabat qanday ijtimoiy va ma'naviy iztiroblarga olib kelgan bo'lsa, bugun ham har qanday ekspluatatsiya shakllari – garchi u zamonaviy ko'rinishda bo'lsa-da – jamiyat taraqqiyotiga jiddiy to'siq bo'lishi mumkin. S. Ayniy va T. Fayziyevning asarlari orqali tarixdan saboq chiqarish, o'tmishni tahlil qilish orqali bugungi kun muammolarini anglash va hal etish yo'llarini belgilash mumkin bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Buxoro qulchilik masalasi ko'plab tarixchi olimlarning diqqatini o'ziga tortgan mavzulardan biridir. Buxoroda qulchilik munosabatlari mohiyatini ochib berishda bizga bir qancha manbalar qatori Sadriddin Ayniy va Turg'un Fayziyevning yuqorida nomlari zikr etilgan

asarlari va ularda ilgari surilgan g'oyalar, ilmiy xolisona qarashlar muhim ahamiyat kasb etadi. S.Ayniy ham, T. Fayziyev ham sovet mafkurasi asosida tayanganliklarini istisno etmagan holda aytish joizki, tahlil, muhokama va tadqiqotlaridan juda qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lamiz. Har ikkala muallifning qarashlari bir-birini to'ldirib, zamonaviy tarixshunoslik uchun muhim metodologik asos

bo'lib xizmat qiladi. Tariximizning mana shunday ayanchli va alamli sahifalarida aniqliklar kiritishda Sadriddin Ayniy va Turg'un Fayziyevning asarlaridagi obyektiv qarashlari, mulohazalari va g'oyalaridan xolisona foydalansak ayni muddao bo'lardi. Ularning qarashlari zamonaviy davr mafkuraviy va ijtimoiy tahdidlarini anglashda ham muhim g'oyaviy manba bo'la oladi.

ADABIYOTLAR

1. Мир Олими Бухорои. Фатхнома Султони. -Рқп. Институт востоковедения АН Республики Узбекистан. - Инв № 1888.
2. Мирзо Шамси Бухорои. О некоторых событиях в Бухаре, Коканде и Кашгаре: Записки Мирзо-Шамса Бухорои, изд. в тексте с пер. и примеч. В.В. Григорьева. - Казань, 1891.
3. Аҳмад Дониш. Рисола ёхуд манғитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи /Таржима, изоҳлар ва кириш сўзи муаллифи Қиёмиддин Йўлдошев. –Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2014.
4. Мирза Абдал Азим Сами. Тарих-и салатин-и мангитийа (История мангитских государей). Издание текста, предисловие, перевод и примечания Л.М.Епифановой. –Москва: Изд-во Восточной литературы, 1962.
5. Мирза Салимбек. Тарих-и Салими (Источник по истории Бухарского эмирата). /Перевод с персидского, вводная статья и примечания: Н.Норкулов. – Ташкент: Академия, 2009.
6. Айни Садриддин. Таърихи амйрони мангитияи Бухоро. – Душанбе, 2023.
7. Айний Садриддин. Куллар. – Тошкент, 1964.
8. Файзиев Т. Бухоро хонлигида кул савдоси. –Тошкент, 1970.
9. Эверсман Э.А.Путешествие из Оренбурга в Бухару.Оренбургб -2023.
10. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. Москва. -1975.
11. Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. СПб. -1843.
12. Арминий Вамбери. Путешествие по Средней Азии. –Москва: Восточная литература 2003.
13. Arminius Vambery. History of Bukhara. London 1873.
14. Eugene Schuyler. Turkistan: Notes of a journey Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja. VOL. II. -1876. New York; SCRIBNER, ARMSTRONG CO.
15. Веселовский Н. И. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего времени. СПб., 1877.
16. Жуковский С.В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие // Записки Российского Археологического Общества, №2. Т. 12, 1915.
17. Морозова А. С. Рабство у туркмен и узбеков Хивинского ханства в XIX веке. Диссертация на соискание степени кандидата исторических наук, Л., 1945.
18. Таджиева Ф.Дж. Хива хонлигида кулчилик муносабатлари моҳияти ва ижтимоий оқибатлари. –Нукус, 2022.
19. Айни Садриддин. Мухтасари тарҷумаи холи худам. – Сталинобод, 1958.
20. Матниёзов А. Публицистика ва назми устод С.Айни. – Сталинобод, 1958.
21. Гонковский Ю.В. Империя Дуррани. – Москва, 1958.
22. Romodin V.A. A History of Afghanistan. –Moscow, 1985.
23. Айни Садриддин. Ёддоштҳо. – Сталинобод, 1954.
24. Рискиев Т. Миллий истиқлол ғояси:асосий тушунчалар, тамойиллар ва атамалар. –Тошкент: Янги аспр авлоди, 2002.
25. Файзиев Т. Бухоро феодал жамиятида куллардан фойдаланишга доир ҳужжатлар (XIX). –Тошкент, 1990.
26. Айни Садриддин. Ғулмон. – Сталинобод, 1960.